

УДК 930/85:7.03(477)
ББК 625(4 Укр)

Микола Кугутяк
(м. Івано-Франківськ, Україна)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ Й НОВОЧАСНІ МОНАСТИРІ КАРПАТО-ДНІСТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена проблемам вивчення середньовічних і новочасних чернечих обителів Карпато-Дністровського регіону. У результаті новітніх комплексних досліджень встановлено два пояси сакральних пам'яток, що складаються з християнських монастирів і стародавніх язичницьких храмів. Дністровський пояс нараховує сотні культових об'єктів з переважанням чернечої традиції. Дослідження, які проводяться з другої половини XIX ст. і до цього часу, засвідчили значне поширення печерно-аскетичної форми чернечої аскези, домінантної форми духовного пошуку. Карпатський пояс складається з-понад сотні стародавніх скельних язичницьких храмів і чернечих обителів. Їх вивчення знаходиться на початковому етапі.

Ключові слова: середньовічні й новочасні монастирі, Дністровський і Карпатський пояси чернечих об'єктів, печери монахів, скит, пустинь, ісихазм.

Сучасний науковий історичний дискурс актуалізував проблему загальнонаціонального значення, зокрема, концептуального переосмислення вітчизняної, у тому числі регіональної історії на основі нового масиву джерел. Пошук останніх, їх вивчення і введення в науковий обіг постає одним із головних завдань дослідників минулого нашого краю. Виявлення нових археологічних та етнографічних пам'яток, писемних джерел покликані відповісти на важливе питання: якою насправді історичною й етнокультурною спадщиною володіє український народ?

Традиційна вітчизняна історична наука, що формувалась у кінці XIX – на початку XX ст. поколіннями дослідників Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича та інших, ґрунтувалася на доступній на той час джерельній базі, яка, як тепер видається, була лише вершиною айсберга. Силами невеличкого колективу Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, у результаті розвідкових досліджень Карпатського регіону впродовж 2006–2013 років, вдалося виявити більше 300 досі не відомих пам'яток різного характеру й історичних епох. Лише на території трьох районів Галицької Гуцульщини, які в історико-археологічному плані вважалися малоперспективними, локалізовано близько 200 унікальних об'єктів. Серед них – десятки середньовічних городищ, монастирів, замків й оборонних дворів, соляних виробничих комплексів, сконцентрованих біля стародавніх шляхів і перевалів. Здобутком особливої ваги історико-археологічної експедиції інституту стало відкриття більше 50-ти скельних святилищ, що супроводжуються складною топографією, а також скульптурними, рельєфними й графічними зображеннями. Разом з відомими петрогліфічними комплексами Балкан, Кавказу, Карелії, Анд, Тибету відкрито велику групу скельних храмів Українських Карпат. Тим самим започатковано новий етап у дослідженні найстародавніших пластів історії України.

Робота археологічної експедиції з локалізації, обстеження, опису, картографування пам'яток супроводжувалась одночасно дослідженням архівних джерел Львова, Києва, Кракова, Варшави, Бухареста, Відня, що дало змогу виявити сотні важливих історичних документів, які доповнюють археологічні матеріали, або ж відкрити нові сторінки минулого вже відомих пам'яток. Архівні джерела, археологічні пам'ятки вперше введено в науковий обіг двотомним виданням “Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури” (Івано-Франківськ – Львів, 2011).

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

Історико-археологічне дослідження Карпатського регіону далеко не завершене й перебуває на початковому етапі свого розвитку. Своєрідної комплексної наукової інвентаризації історичної й етнокультурної спадщини потребує не тільки Карпато-Дністровський регіон, але й інші історичні землі України, підсумком якої міг би стати новий звід історико-археологічних пам'яток.

Однією з фундаментальних проблем сучасної історичної науки є пізнання сакральної історії України, осмислення її духовного досвіду, який упродовж сотень і тисяч років визначав культурно-цивілізаційний поступ. Сакральна спадщина, набута в стародавні часи, ніколи не зникла без сліду. Вона опредмечена в численних археологічних пам'ятках, ритуальних каменях, скельних святилищах, священних печерах, петрогліфічних комплексах, духовних творах, трансформувалась у міфи, легенди, звичаї, традиції, родинні, календарні, у тому числі й християнські, обряди. У зв'язку із цим, предметним полем дослідження сакральної історії є не тільки історія фактів, але й, за Максом Вебером, історія цінностей, яка передбачає наявність позачасової реальності, що не змінюється в часі й просторі. Історія людей постає як історія людського духу, вираженого в культурі. На думку відомого німецького філософа Фрідріха Шеллінга, стародавні народи набували своєї етнокультурної ідентичності тільки з оформленням своїх міфологічних, релігійно-світоглядних уявлень: "Вони стали самими собою лише разом з їх міфологією, тільки одночасно з тим, як їм дісталась їх міфологія... Народ здобуває міфологію не в історії, навпаки, міфологія визначає його історію або, точніше мовити, вона не визначає історію, а є його доля"¹.

За останнє десятиліття спостерігається потужний спалах наукового й суспільного інтересу до історії християнізації України, вітчизняної церкви, релігійних традицій, монастирського руху. Дослідження цих тем потребує залучення великого масиву різновидових джерел, почерпнутих з вітчизняних і зарубіжних архівів та наукових бібліотек, польових досліджень. Вивчення корпусу нових джерел дасть змогу сформувати сучасні наукові концептуальні узагальнення, розкрити проблеми, які чекають свого висвітлення. Однією з таких маловивчених тем є особливості християнізації Карпатської Русі в домонгольський період, роль у цьому процесі місіонерської діяльності Візантії й Риму, а також співвідношення з місцевою дохристиянською традицією, що проявилось у так званому двовір'ї, місце аріанського обряду в тодішній християнській теології. Більшість цих наукових проблем у вітчизняній історіографії з'ясовані в дуже загальних рисах і потребують вивчення в першу чергу зарубіжних писемних джерел.

У контексті з'ясування історичних обставин прийняття християнства Карпатською Руссю особливого значення набуває проблема ролі монастирів у християнізації краю, значення в цьому процесі княжих кіновітських обителів, пов'язаних з державною традицією, і пустельницько-анахоретського чернецтва.

"Киево-Печерський патерик" і "Житіє преподобного Феодосія Печерського", написані літописцем Нестором у кінці XI ст., свідчать про те, що на Русі в той час були відомі дві основні форми монастирництва. Одна з них – печерно-пустельницька, яку російський дослідник Я.Щапов характеризував як єгипетсько-сирійську, започатковану на Русі Антонієм Печерським, і друга – кіновітсько-гуртожитня, палестино-константинопольська, яку заклав Феодосій Печерський. Ці два потоки духовного життя на Русі співіснували впродовж віків, визначали головні форми й онтологічну сутність чернечої традиції в Україні.

Відомості про перші монастирі на Русі, зокрема в Києві, дійшли до нас із 1037 року, періоду князювання Ярослава Володимировича, коли "чорноризци почаша множитися и монастирове починаху бити"². У "Повісті минулих літ" ідеться про те, що

князь Ярослав Володимирович заснував два монастирі – святого Георгія (чоловічий) і святої Орини (жіночий). За прикладом візантійських імператорів київський князь започаткував монастирі на честь святих покровителів, тим самим на Русі було закладено традицію будівництва княжих монастирів. Юридично вони залежали тільки від князя, повністю ним забезпечувались і практично були ктиторськими. У Києві та його околицях княжі династії мали свої родові чернечі обителі, що передавалися з покоління в покоління. Очевидно, вони були невеликі й не потребували значної кількості монахів. Із часом ктиторство поширилося на бояр, вельмож, церковних ієрархів.

На відміну від ктиторських монастирів, пустельницькі обителі засновували монахи-анахорети. У класичному варіанті це проявилось під час закладення Печерського монастиря, який виник не завдяки князям чи багатим ктиторами, а в результаті подвижництва монахів-печерників.

Якщо в Києві в княжий період існувало 22 монастирі, то в столиці Галицької Русі, за літописними й археологічними даними, їх було близько 10. Літописні джерела не вказують, які типи монастирництва були поширеними в Галицькій Русі. Очевидно, у XII–XIII ст. найпопулярнішою формою чернечої аскези було анахоретство. Виняток становили окремі княжі (ктиторські) монастирі, засновані в Галичі та його околицях, які дотримувалися гуртожитної статутної регламентації внутрішньомонастирського життя. Загалом ця проблема потребує спеціального вивчення на основі археологічних досліджень і писемних джерел.

Суперечливими даними володіє сучасна історична наука стосовно чисельності, типологічних моделей й архітектурно-конструктивних особливостей такого самотнього явища, як печерне подвижництво Верхнього й Середнього Подністров'я. При цьому слід зазначити, що печерні пам'ятки Подністров'я, Криму, Києва слід розрізняти за специфікою ґрунтових і скельних будівель, ландшафтно-геологічними та кліматичними особливостями.

Дослідження скельно-печерних пам'яток Подністров'я почалося в середині XIX ст. і з великими перервами триває до наших днів. Із загальної кількості праць середини XIX – початку XX ст. варто виокремити роботи І.Вагилевича, Я.Головацького, А.Кіркора, Г.Оссовського, В.Деметрикевича, А.Грушецького, В.Антоновича, Б.Януша (Карповича), Я.Пастернака. Найбільш масштабними були дослідження Г.Оссовського, який у 80–90-х рр. XIX ст. зумів обстежити близько 80 печерних пам'яток Подністров'я. Значний вклад у вивчення лівобережжя Дністра зробив київський дослідник В.Антонович. Він обстежив 30 пам'яток, значна частина яких виявилася чернечими обителями з багатими петрогліфічними комплексами язичницького та християнського періодів³.

Прискіпливим дослідником печерних утворень Подністров'я був В.Деметрикевич. З обстежених ним 10 пам'яток 7 виявилися так званими “печерами і гротами монахів”⁴. Б.Карпович повідомляв про 45 печерних пам'яток у Галичині, з яких 22 ідентифікував як монастирі⁵.

У кінці XX – на початку XXI ст. дослідження печерних пам'яток Подністров'я набуло нової динаміки. До їх вивчення долучилися Л.Мацкевий, Б.Рідуш, М.Рожко, І.Винокур, В.Артюх, П.Нечитайло та інші. Виявлення та обстеження кількох десятків нових печерних комплексів Подністров'я значно розширили дослідницьку базу проблеми. Знайдені в ряді печерних об'єктів (Стінка, Непоротове, Жванець, Нагоряни, Оксанивка) графіті християнського змісту дали змогу дослідникам “припускати порівняно ранню появу печерної церковної архітектури на Дністрі”, а компаративний аналіз з аналогічними християнськими петрогліфічними комплексами Болгарії й Румунії уможливив їх датування VIII–IX ст.⁶.

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

Торкаючись проблеми кількісної характеристики чернечих печерних пам'яток, дослідник П.Нечитайло зазначив, що їх чисельність у “регіоні Подністров'я сягає 100 об'єктів”. Однак така цифра потребує уточнення стосовно самого поняття “печерні пам'ятки”, а також про який регіон Подністров'я йде мова. Якщо до Подністров'я включити келії і гроти ченців-анакоретів, пустельників, скельні монастирі власне Дністра, його лівих і правих приток, Верхнього й Середнього Подністров'я, то їх буде значно більше ніж 100, а остаточної кількості сьогодні, очевидно, не знає ніхто. Проведені вченими Інституту історії, етнології і археології Карпат польові дослідження впродовж 2006–2013 років дали змогу локалізувати десятки не відомих раніше чернечих печер і гротів (села Далишево, Кунисівці, Ісаків, Петрів, Нижнів, Одаїв, Кутище, Делева, Сілець, Манява, Підпечари, Сокіл, Межигірці, Томашівці, Сукіль, Грабів), скельних монастирів правобережжя Дністра та його приток. Лише комплексне вивчення чернечих пам'яток Подністров'я уможливить повноцінну кількісну та якісну характеристику такого типу об'єктів. Проте вже нині можна констатувати факт однієї з найбільших у Східній Європі концентрацій культових скельно-печерних пам'яток своєрідного Дністровського феномену.

Останніми роками триває нагромадження петрогліфічного матеріалу, який засвідчує наявність культової скельно-печерної традиції Подністров'я ще в дохристиянські часи й ранню появу на тих самих пам'ятках християнських чернечих печер і гротів.

Загалом сьогодні, незважаючи на всі зусилля дослідників останніх десятиліть, феномен чернечого печерного подвижництва Подністров'я залишається маловивченим. Відсутня науково-методологічна концепція досліджень. Залишаються не з'ясованими проблеми методики датування пам'яток, їх типологія, не визначено роль і місце в духовно-аскетичній практиці чернецтва України, Центральної і Південно-Східної Європи. Лише системне інтердисциплінарне вивчення пам'яток регіону може дати ґрунтовне наукове пояснення цього самобутнього явища.

Складність оцінки печерного чернецтва в Україні загалом і в Подністров'ї зокрема полягає в тому, що вона не має цілковитої відповідності печерним аскетеріям Сходу чи Середземномор'я, де вони не виступають специфічним різновидом духовного пошуку. В умовах теплового й сухого клімату Єгипту, Палестини, Сирії, Синаю, а також Афону печери були скоріше затишними оселями, що захищали від пекучого сонця і вітру. Самобутнього світоглядно-аскетичного вигляду печерне подвижництво набуло в суворих природно-кліматичних умовах України. Цей висновок знайшов своє обґрунтування в працях відомих дослідників історії монастирництва в Україні І.Огієнка, А.Карташова, Є.Кабанця, Т.Бобровського та інших.

Відомий церковний діяч та історик І.Огієнко (митрополит Іларіон) у своїй праці “Українське монашество” писав: “Печерництво, як форма подвигу, було рано занесене до нас в Україну. Але в Україні, через брак гір, печерництво було підземне, а не надземне, як у Греції. Грецькі печери були природні, гірські, мали світло й повітря, до того були сухі; українські ж печери були підземні, викопані в землі, а тому темні, вогкі й без повітря. Ось тому печерництво, що в греків не було подвижництвом, у нас стало високим подвигом”⁷.

Подібну думку висловив сучасний дослідник історії печерного затворництва на Русі Є.Кабанець, який дійшов висновку про те, що східне, чи середземноморське, печерництво не могло слугувати на Русі тривким зразком для наслідування; особливим різновидом подвижництва, випробування і духовного пошуку воно стало лише в нас, на вітчизняному есхатологічному ґрунті, завдяки суворим кліматичним умовам і тій поставі, яку надав йому преподобний Антоній. Сучасний київський археолог Т.Бобров-

ський вбачає в самотницьких печерних обителях на Русі домінуючу форму духовного пошуку й монастирської організації. Таким чином, середньовічна практика усамітненої печерної аскези, що зародилася в Києві, Подністров'ї та в інших регіонах України, незважаючи на філософсько-есхатологічні й деякі місцеві архітектурно-конструктивні особливості, виступає самобутнім явищем, на ґрунті якого формувалася вітчизняна світоглядно-ментальна пустельницько-анакхоретська традиція чернечого життя.

Започатковані в княжий період печерно-анакхоретська й кінівітно-гуртожитня форми монастирництва на Русі в XIV–XVII ст. продовжували співіснувати. Попри те загальний вектор розвитку чернецтва в Україні був пов'язаний зі зростаючими тенденціями переходу одноосібного чи колективного анакхоретства (келіоти) до статутного кінівітського способу життя.

Агіографічна література й усна традиція переповнені архетипними свідченнями про монахів-анакхоретів, що поселялися в безлюдній місцевості й жили у викутих у скелях чи викопаних у ґрунті печерах, до яких згодом приєднувалися їх послідовники й виникали гуртожитні монастирі. За таким зразком засновані Спаська, Крехівська, Унівська, Краснопуцанська, Почаївська обителі, Великий Скит у Маняві.

Однак далеко не всі відлюдні одноосібні чи колективні анакхоретські громади переростали в гуртожитні монастирі. Суворі умови історичної дійсності, пов'язані із частими війнами, набігами татар, епідеміями чуми й іншими обставинами, спричиняли те, що багато келіотських й одноосібних чернечих осель існували впродовж одного, двох чи трьох поколінь. Здебільшого про них не залишилося будь-яких документальних свідчень, крім усної традиції або ж мікротопонімії у вигляді назв місцевостей: Монастир, Монастирище, Монастирок, Церквище, Черче (від чернець) та інші.

Виявом нового рівня розуміння аскетичного ідеалу була поява в післямонгольський період скитів і пустиней. Стосовно самої термінології на означення типології монастирів, рівня соціальної організації монахів, то у вітчизняній науковій літературі вона ще не знайшла свого повноцінного усталеного визначення. Загалом під терміном “скит” в Україні розуміли невелику келіотську чернечу общину, яка дотримувалася суворих аскетичних правил і перебувала в підпорядкуванні гуртожитної обителі, що виникала на відповідному етапі розвитку келіотської громади. Термін “пустинь” використовувався на означення природно-географічного розташування монастиря, який знаходився далеко від населених пунктів, у безлюдній місцевості. Цілий ряд скитських монастирів їх засновники називали пустинями, зокрема, Ніл Сорський, Іов Княгиницький. Відмінність гуртожитного монастиря від пустині полягала ще в тому, що в першому випадку чернецтво очолював ігумен, а в другому – чорний монах, старець, або так званий стрітель.

У XIV–XVII ст. під час заснування нових монастирів поширеною була скитська форма подвижництва, що за Київським митрополитом Фотієм відповідала середньому, або “царському”, чину. Характеристику монаших чинів цього періоду доповнює вчитель Паїсія Величковського Василь Поляномерунський, який у своєму передньому слові до праць відомих аскетів Григорія Синаїта, Філофея Синайського, Ісихія Пресвітера, Ніла Сорського виділяє три типи монастирництва: 1) гуртожитній; 2) царський, або середній (два чи три монахи живуть на основі спільного майна, трапези, одягу, рукоділля); 3) одноосібне пустельництво (досконалих і святих подвижників)⁸. Поширення середнього типу чернечого подвижництва у вигляді скитництва мало під собою певну соціально-етичну основу, пов'язану з тогочасним розумінням аскетичного ідеалу, який не тільки асоціювався з гуртожитним чернечим життям, послухом і загальним благочестям, але й несприйняттям так званого “обмирщення” монастирів, значна частина яких стала

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

на шлях нагромадження багатства, придбання сіл, кріпаків та їх експлуатації. Запровадження скитських статутів було спрямоване на моральне очищення чернецтва, відродження його первісних ідеалів.

У сучасній науковій літературі побутує думка про те, що скитська форма чернечого життя виникла на Русі в XIV ст. на ґрунті ісихазму. Сам термін “ісихазм” (від грецького слова “ісихія” – синонім “мовчання”, “усамітнення”) уживається на означення релігійно-містичної течії православ'я у вигляді одноосібного споглядального пустельництва з дотриманням суворих умов життя і праці. У науковій літературі термін “ісихазм” часто ототожнюється з медитативним психосоматичним методом творення постійної мисленосердечної Ісусової молитви. Виступ візантійського богослова XIV ст. афонського подвижника Григорія Палами на захист ісихазму спричинився до концептуального оформлення етико-містичного вчення про можливість реального, а не тільки інтелектуального богоспілкування. Сам термін “паламізм” часто вживається як синонім ісихазму.

Деякі вітчизняні й зарубіжні дослідники відзначають, що ісихазм як споглядально-аскетичне вчення почав проникати на Русь у середині XIV ст., при цьому вказують на Києво-Печерську лавру й Великий Скит у Маняві як основні осередки ісихазму в Україні. Поширення в Україні в XIV–XVII ст. близького до кіновії келійного скитництва як форми монастирської організації було пов'язане з відродженням традиції єгипетського чернецтва, актуалізованої афонськими ісихастами XIII–XIV ст. Стосовно практики одноосібного пустельництва, печерництва (Київ, Подністров'я), то воно набуло значного поширення в Україні ще задовго до появи паламізму. Відомий сучасний український дослідник сакрального мистецтва Дмитро Степовик, у зв'язку із цим, звернув увагу на особливості української аскетичної традиції. Він зазначає: “Ми не повинні забувати, що тиха мовчазна молитва – це й наша киево-руська, українська чернеча (і не тільки чернеча, але й світська) традиція праведного життя в тиші, у самотній печері чи келії, виникла задовго до появи вчення Григорія Палами. Наша традиція виключала культ неприйняття чи й навіть ненависті грецьких ісихастів до західної християнської культурної традиції; виключала повне відсторонення від контактів зі світським життям і побутом; виключала психологію індивідуального спасіння шляхом відчуження від решти суспільства; виключала методи боротьби з пристрастями та спокусами шляхом пригнічення власного організму й навіть членопошкодження; виключала будь-які вияви фанатизму”⁹.

Торкаючись великоскитської ісихастської традиції, слід зазначити, що в рукописах манявських монахів терміни “ісихазм”, “паламізм” відсутні, як немає і прямих вказівок на запозичення психосоматичних методів Ісусової молитви, які мали узгоджуватися з ритмом дихання та серцебиттям молільника. Українська дослідниця Софія Сенік першою звернула увагу на те, що вчення Г.Палами в скитській рукописній спадщині не простежується. “Немає ні слідів існування якихось фізичних вправ, щоб сприяти молитві Ісусу, – пише вона, – ні якихось посилянь на вчення, які взяли початок від Палами. Роботи, що роз'яснювали цей метод і вчення, судячи з усього, були досить рідкісні в Україні і їх безпосередній вплив неможливо виявити”¹⁰. Разом з тим у “Житті Іова” звернена увага на базові засади ісихазму, пов'язані з реальним богоспілкуванням, “можливістю бачити Його (Господа. – М.К.) й оспівувати разом з небесними силами, бо на Нього не сміють шестокрилі і всякі небесні сили дивитися, але людині, яка очистилась розумом, дано Його бачити й насолоджуватися при спогляданні Його краси”¹¹. У рукописній спадщині Великого Скиту відведено чимало місця опису пустельництва Іова, монахів малого Скитика, яке супроводжувалося постійною Ісусовою молитвою,

самітництвом, мовчазністю і суворим трапезним чином – ознаками, притаманними раннім етапам вітчизняного монастирництва XI–XIII ст. і близькосхідним пустельникам IV–V ст.

Немає сумніву в тому, що Іов був добре ознайомлений з практикою мисленосердечної Ісусової молитви. Маючи ґрунтовну богословську освіту, здобуту в Острозькій академії, Княгиницький знав праці отців церкви, єгипетських, синайських й афонських ісихастів, які надавали молитві до Ісуса великого значення. Традицію постійної Ісусової молитви, практикованої скитськими монахами, С.Сеник виводить від знаменитих єгипетських пустельників-ісихастів. “Вони, безсумнівно, були ознайомлені з ортодоксальним методом і з ученням Палами, – зазначає вона, – але, можливо, цей метод був надто прихований, а вчення надто теоретичним, щоб набути значного змісту в їхньому житті. Цей їхній особливий спосіб молитви... спрямований на наслідування якомога повнішою мірою ортодоксальних єгипетських ченців”¹².

Уподібнення вітчизняної аскетичної практики до близькосхідної чернечої традиції ще більше проявилось у ставленні до феномену самоти в пустелі як необхідної умови духовного зростання та єднання з Богом. У богопізнавальній практиці раннього анахоретства саме пустеля виступала ідеальним відлюдним місцем для пізнання Бога. До ідеї чернечої аскези в пустелі, на самоті, як першої необхідної умови богопізнання в ряді своїх творів звертався Іов Вишенський. Свій твір “Писання, яке зветься «Видовище мислене»” І.Вишенський повністю присвятив феномену пустельного подвижництва. Ідея усамітненого пустельного життя пронизує і “Житіє Іова”. Його автор ієромонах Ігнатій з Любарова дев’ять разів повертається до проблеми пустелі, яка в скитській традиції трансформується в поняття “пустиня”. Цей термін він вживає на позначення саме ознак організаційного чернечого устрою у вигляді невеличкого скитика у відособленій пустельній місцевості з усамітненим житлом відлюдника або ж кількома келіями анахоретів. Скитик у пустині був первинним ідеалом Іова. Свій подвижницький шлях він почав з усамітнення в пустині, до чого прагнув усе життя. Іов Княгиницький та Іов Вишенський неодноразово підкреслювали, що Скит знаходиться в Марковій пустині. Акцентція ідеї пустині є цілком зрозуміла. В їх уявленні вона не зводилася до природного ландшафту, а виступала священним духовним простором, що знаходиться за межами профанного світу. Не випадково в Марковій пустині навколишні гори, камені й річки були сакралізовані. Духовний подвиг анахорета в життійному писанні монаха Ігнатія був можливий саме в пустині.

Практика усамітненого подвижництва Іова не була якимось відособленим явищем, а виступала органічним продовженням вітчизняної аскетичної традиції, започаткованої Антонієм Печерським. Незважаючи на багатовікову відстань, ця традиція проявилась у вражаючій подібності чернечого досвіду Антонія та Іова, обставин заснування Печерського монастиря і Великого Скиту, а також у діяльності Феодосія Печерського й Феодосія Скитського. Очевидно, що ця дивовижна подібність не є випадковістю чи збігом історичних обставин, а свідчить про архетипність явища, відродження традицій та ідеалів українського чернецтва. Не випадково в чернечому середовищі XVII ст. Іов виступав носієм й оновителем давніх аскетичних традицій, закладених Антонієм Печерським. За великим рахунком суть монастирської реформи Іова, проведеної в Печерській, Унівській, Дерманській та інших обителях, зводилася до відродження чернечих традицій Антонія і Феодосія Печерських.

Піднята в загальних рисах проблема особливостей вітчизняної аскетичної традиції, закладеної Антонієм Печерським, засвідчує стійкий феномен чернечого пустельництва, печерного самітництва, яке, незважаючи на певні зміни соціальної організації

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

чернецтва, упродовж середньовіччя й нового часу залишалось однією з домінантних форм духовного пошуку українського аскетичного ідеалу.

Проведене колективом Інституту історії, етнології і археології Карпат історико-археологічне дослідження монастирських пам'яток Прикарпаття дало змогу виявити Карпатський пояс середньовічних і новочасних монастирів, які розташовані на місцях стародавніх скельних святилищ. Усвідомлення карпатського феномену чернечих пам'яток стало можливим завдяки синхронному вивченню християнських та язичницьких храмів від Спаського монастиря, що в с. Спас Старосамбірського району Львівської області за 7 км від українсько-польського кордону, до скельного монастиря в с. Непоротове Сокирянського району Чернівецької області, неподалік українсько-молдавського кордону. Пояс монастирських пам'яток простягнувся з південного сходу на північний захід через села Тюдів, Смодна, Пістинь, Люча, Дора, Заріччя, Назавизів, Грабовець, Манява, Князівське, Сваричів, Грабів, Перегінськ, Церківна, Сукіль, Бубнище, Розгірче, Урич, Спас. Загалом пошук нових документальних джерел в архівосховищах і наукових бібліотеках Львова, Києва, Кракова, Варшави, Бухареста, Відня в поєднанні з польовими археологічними розвідками дав змогу локалізувати лише на території Івано-Франківської області понад 140 монастирів середньовіччя і нового часу. Переважна більшість чернечих обителів гірської частини краю, яких сьогодні виявлено більше 40, знаходиться на місцях скельних язичницьких храмів і городищ-святилищ. Останніх тут зафіксовано більше 60.

Польові дослідження свідчать про те, що середньовічні монастирі успадкували не тільки місця язичницьких святилищ (скельні храми, печери, городища), але й планувальну структуру, за якою на пагорбі біля джерела закладали церкву, келії, сад, цвинтар. Ландшафтна структура монастирів, які будували на зразок раю, була пов'язана з горою, пагорбом чи відокремленим мисоподібним виступом. Внутрішня планувальна структура передбачала наявність дво-, трирівневих терас. На найвищій з них була церква, далі – келії і господарський комплекс. Деякі чернечі обителі, розташовані на домінуючих висотах біля стародавніх транскарпатських шляхів, мали фортифікаційні споруди у вигляді ровів і валів, виступали елементами оборонно-сторожової системи країни.

Друга велика група монастирів Прикарпаття зосереджується в Подністров'ї. Таким чином, на території краю чітко виділяються два пояси сакральних пам'яток: 1) Карпатський, який складають більше 100 скельних язичницьких храмів і християнських монастирів; 2) Дністровський, який включає сотні об'єктів з явним переважанням чернечих обителів. Така концентрація культових пам'яток є найбільшою в Україні (поруч з Кримом) і Східній Європі. До цього слід додати, що жоден з більш ніж 140 монастирів Прикарпаття досі не став предметом системного вивчення. Крім Великого Скиту в Маняві.

У ході вивчення культових пам'яток Карпат вдалося вийти на іншу важливу проблему, пов'язану із сакральною географією, закономірностями розташування пам'яток. Виявилось, що стародавні скельні храми й середньовічні чернечі обителі розташовані лініями, які тягнуться з південного сходу на північний захід на десятки й сотні кілометрів на межі гір і рівнини. До того ж сакральні пам'ятки накладаються на лінії тектонічних розломів (лінеаментів), які маркуються періодичним виходом на поверхню великих масивів скельних останців.

Про лінійні закономірності розташування сакральних об'єктів в Європі стало відомо ще в другій половині XIX – на початку XX ст. Польський дослідник Максиміліан Барух у своїй книзі "Boże stopki" (Warszawa, 1907) зазначав, що на Підляшші "в напрямі з півночі на південь проходить лінія каменів з вирізьбленими слідами людських стоп,

знаками хрестів і підков". У 1920-х рр. відомий англійський дослідник А. Уоткінс увів поняття лей-лінії. Однак лінійна структура культових об'єктів Карпат не є лей-лініями в класичному західноєвропейському їх розумінні, оскільки вони не є лише природними пам'ятками, лініями, що складаються зі скельних язичницьких храмів і чернечих монастирів. Український дослідник Р. Фурдий, виявляючи зв'язок стародавніх культових споруд з енергетичними зонами, звернув увагу на взаємозв'язок стародавніх сакральних пам'яток, розташованих у зонах тектонічних розломів з особливостями магнітного, електромагнітного й гравітаційного геопозитивного полів, які благотворно впливають на людей, тварин та інші біологічні об'єкти. Відома російська дослідниця О. Ткаченко, простежуючи кореляцію геоактивних зон з розселенням стародавніх народів і місцезнаходженням культових споруд, дійшла висновку, що зони активних геологічних розломів є сприятливими для проживання людей. Більшість міст Київської Русі виникли біля активних розломів, а інтенсивність їх зростання удвічі більша від міст, заснованих далеко від активних зон. Вплив природного електромагнітного поля на біосферу було переконливо доведено ще в першій половині ХХ ст. А. Чижевським. Інтуїтивне розселення у сприятливих для людини місцях О. Ткаченко пов'язує з конфігурацією геофізичних полів.

Одержані нею фізико-географічні характеристики сотень міст Київської Русі вказують на пряму залежність густоти населення, його репродуктивних функцій від величини магнітного поля Землі. Велика концентрація виявлених І. Русановою й Б. Тимощуком культових пам'яток Карпато-Дністровського регіону, на думку О. Ткаченко, пов'язана з потужними геоактивними зонами, своєрідними поясами сили, які виконують у різні часи певну історичну роль. Сприятливі для організму людини території були освоєні ще в пізньопалеолітичну добу, згодом стали місцем розселення трипільської, індоєвропейської та протослов'янської спільнот, про що свідчить велика кількість стародавніх сакральних пам'яток.

Геоморфологічна проблематика знаходиться за межами предметного поля історико-археологічної науки, однак досвід вивчення культових об'єктів краю вказує на потребу комплексного підходу в дослідженні такого складного явища, яким є скельні храми, місця взаємодії природи й людини.

Таким чином, новітні дослідження сакральної спадщини Карпато-Дністровського регіону дали змогу виявити два пояси культових пам'яток, що складаються зі стародавніх язичницьких святилищ і християнських монастирів. Один з них – Дністровський, що нараховує сотні об'єктів з переважанням чернечої традиції, є предметом вивчення дослідників з другої половини ХІХ ст. і до сьогодні та засвідчує перевагу печерно-аскетичної форми чернечої аскези періоду середньовіччя і нового часу як домінантної форми духовного пошуку. Другий пояс сакральних пам'яток – Карпатський, що простягнувся на сотні кілометрів з південного сходу на північний захід і нараховує більше сотні виявлених нині стародавніх скельних язичницьких храмів, які переважають, і чернечих обителів. Остаточна їх локалізація далеко не завершена, а дослідження знаходяться на початковому етапі. Комплексне вивчення історичної й етнокультурної спадщини, зокрема сакральних пам'яток краю, дасть змогу розкрити нові або ж маловідомі сторінки стародавньої, середньовічної й новочасної історії України.

1. Шеллинг Ф. В. И. Введение в философию мифологии. Историко-критическое введение в философию мифологии. Кн. 1 / Ф. В. И. Шеллинг // Сочинения : в 2 т. / Ф. В. И. Шеллинг. – М., 1989. – Т. 2. – С. 323, 213.
2. Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини. Житло та побут / Р. Берест. – Львів, 2011. – С. 52.

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

3. Антонович В. О скальних пещерах на берегу Днѣстра въ Подольской губернии / В. Антонович. – Одесса, 1886. – С. 16.
4. Demetrykiewicz W. Grotty wykute w skalach Galicyi Wschodniej pod wzgledem archeologicznym / W. Demetrykiewicz // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków, 1903. – Т. VI. – S. 84.
5. Карпович Б. Скальний монастир у Розгірчі / Б. Карпович // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. 3. – С. 562–573.
6. Нечитайло П. Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О. А. Пламенецької) / П. Нечитайло // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 87–88.
7. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – С. 98.
8. Монашество и монастыри в России XI–XX века. Исторические очерки. – М., 2002. – С. 125, 136.
9. Степовик Д. Великий Скит у Маняві в духовному й культурному житті України / Д. Степовик // Карпати : людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 3. – С. 5.
10. Senyk S. Manjava Skete. Ukrainian Monastic Writings of the Seventeenth Century / S. Senyk. – Cistercsan Kolamazo-Spencer-Coalwille, 2001. – P. 25.
11. Великий Скит у Карпатах : у 3 т. – Т. 1 : Патерик Скитський. Синодик. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 217.
12. Senyk S. Manjava Skete. Ukrainian Monastic Writings of the Seventeenth Century / S. Senyk. – Cistercsan Kolamazo-Spencer-Coalwille, 2001. – P. 25.

Николай Кузутяк

(г. Івано-Франковск, Україна)

Средневековые и новочасные монастыри Карпато-Днестровского региона: основные проблемы исследований

Стаття посвящена проблемам изучения средневековых и новочасных монашеских обителей Карпато-Днестровского региона. В результате новейших комплексных исследований установлено два пояса сакральных памятников, состоящих из христианских монастырей и стародавних языческих храмов. Днестровский пояс насчитывает сотни культовых объектов с преобладанием монашеской традиции. Исследования, проводимые со второй половины XIX в. и до наших дней, показали значительное распространение пещерно-аскетической формы монашеской аскезы, доминантной формы духовного поиска. Карпатский пояс состоит из более сотни древних скальных языческих храмов и монашеских обителей. Их изучение находится на начальном этапе.

Ключевые слова: средневековые и новочасные монастыри, Днестровский и Карпатский пояса монашеских объектов, пещеры монахов, скит, пустынь, исихазм.

Nicholay Kuhutyak

(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The new times and medieval monasteries of Carpatho-Dniestrovskiy area: main problems of researches

The article deals with the study of medieval monastic convents and new times of the Carpathian-Dniester region. As a result of advanced research complex has two zones of sacred sites, consisting of Christian monasteries and starodvniyh pagan temples. Dniestrovskiy zone has hundreds of iconic objects from the prevalence of the monastic tradition. The study, conducted in the second half of the nineteenth century. to the present day, showed widespread cave-ascetic form of monastic asceticism, the dominant form of spiritual search. Carpathians are composed of more than hundreds of ancient rock-cut temples of pagan and religious monasteries. Their study is at an early stage.

Keywords: medieval monasteries and new times, and Dniestrovskiy Karpatskyy belt monastic sites, caves monks, monastery, deserts, Hesyhazm.